

KİTAP İNCELEMESİ – 2

Hazırlayan: M. Murat TAŞAR*

HARBİYELİ BİR OSMANLI ERMENİSİ: MÜLAZIM-I SANİ SÜRMEYAN'IN SAVAŞ VE TEHCİR ANILARI

Yazar: **Kalusd SÜRMEYAN**
**Harbiyeli Bir Osmanlı Ermenisi:
Mülazım-ı Sani Sürmenyan'ın
Savaş ve Tehcir Anıları,
(çev. Yaşar Tolga Cora),**
İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları,
2015, 128 s.
ISBN: 978-975-3333-24-5

Selçuklu döneminde Türk idaresi altında yaşayan Ermeniler, daha sonra Anadolu'daki beyliklerin himayesindeydiler, Osmanlı, Beylikten devlete doğru yol alırken Ermeniler de Osmanlı tabiiyetine girdiler.

İstanbul'un fethinden sonra, Sultan Fatih tarafından (Milli) Ermeni Patrikhanesi kuruldu. Bugünkü Ermeni topraklarının da Osmanlı mülkü haline gelmesiyle o bölgedeki (Kuzey Anadolu) Ermeni Kilisesi de İstanbul Ermeni patrikliğine bağlanmıştır. Osmanlı Devleti idaresinde daha çok mimarlık ve ticaret gibi değişik zanaatlarla uğraşmışlar, 19. yüzyılda milliyetçilik akımlarının başladığı dönemde sadakatlerini gösterip Osmanlı kalmalarından dolayı "millet-i sadıka" olarak nitelenmişlerdir.

Tanzimat'ın ilanı ile Müslüman tebaanın üzerindeki askerlik mükellefiyeti gayrimüslim tebaaya da teşmil edilmiş, aynı şekilde memuriyete alınmanın da yolu açılmıştır. Bu tarihten sonra Ermeniler devletin pek çok kademesinde yıkılışına kadar görev almışlar, nazırlık seviyesine çıkanlar da olmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonra da mecliste, geldikleri bölgedeki halkları temsil etmişlerdir. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin mağlubiyetle

* Harp Akademileri, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü,
E-posta: mmurattasar@gmail.com

neticelenmesinden sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşmasında Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu vilayetlerinde ıslahat yapılması maddesi de yer almıştır.

Özellikle 93' Harbi üzerinde durmak gerekir: Savaş bölgede demografik yapıyı kökten bozmuş, Rusya'da yaşayan Müslüman ahali savaş sonrasında Osmanlı Devleti topraklarına göç etmiş ve ülke içinde yeni bir göç dalgasına sebep olmuş, savaş boyunca bir kısım Ermeni'nin, Rusların yandaşı olarak davranmaları, onlara karşı önemli ve ciddi bir tepkiyi de beraberinde getirmiş, savaşın "hesabı", savaş sonrasında görülmeye çalışılmıştır. 93 Harbi, Doğuda Müslüman ahali ile Ermeniler arasındaki güvensizliği derinleştirmiş, birlikte yaşama arzusunu adeta yok etmiştir.

Altyapısı olmayan, hala bir tarım toplumu olmaktan öteye gidememiş, servetin çok küçük bir zümre elinde toplandığı, mahalli idarecilerin kendi menfaatlerini gözeterek yerli halka zulmettikleri (haksız vergi ve yaptırım uygulamaları), bunlardan başka savaşlar ve göçlerle de sarsılan imparatorluğun iç entegrasyonunu sağlayamamış olmasından dolayı da sorunlar etnik ve dini kimliğe bürünmüştür. Kırım Harbinde alınan dış borçların katlanarak artması, Duyunu Umumiye'nin kurulmasına yol açmış, devleti ekonomik olarak bir kötürüm ve dışa bağımlı hale sokarken, kültürel açıdan yabancı okullarda misyonerlik faaliyetleri yanında gayrimüslim tebaaya milliyetçilik fikirlerinin aşılması da ayrılıkçılık için bir zemin oluşturmuştur.

En önemli sebep devletin siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan en sıkıntılı döneminde yabancıların bu sorunu sürekli canlı tutmak yönündeki çabaları ve bunlara karşı devletin herhangi bir tedbir alamamasıdır. Bütün bu gelişmelerle birlikte Erzurum, Adana - Zeytun ve başka isyanlar, Sultan Abdülhamid'e yapılan suikastta Ermenilerin rolü, Osmanlılık kimliğinde yaşamayı imkânsızlaştıran gelişmeler olmuş, devletle tebaa arasında ve Müslim ile gayrimüslim tebaaların kendi aralarında güven sarsılmış, birlikte yaşama arzusu yok olmuştur. Büyük savaşa yaklaşıldığında Ermeniler arasında da milliyetçilik duyguları, Taşnak, ve Hınçak gibi silahlı terör örgütlenmesine dönüşmüş, "birlikte yaşamının imkânsızlaştığı bir zaman diliminde" sorunun hızlı ve sancılı bir şekilde sonlanmasına sebep teşkil etmiştir.

Kalusd Sürmenyan'ın hatıratı, çok uluslu-çok dinli bir imparatorluğun çöküşünün gerçekleştiği anlara aittir. Bu çöküş, I. Dünya Savaşı ile resmi düzeyde gerçekleştiği gibi tek tek bireylerde de gerçekleşmektedir. Görev yerini izinsiz terk etmek suçu ile tutuklandığında, bunu anlayamamış, adeta isyan edercesine "Sultani tasdikle subay oldum, tutuklanmam için de Sultani

tasdik gerekir” demesi de bundandır. Birlikte yaşamayı zorlaştıran süreç, çöküşü de beraberinde getirmiştir.

Kitap iki bölümden oluşmaktadır: Sürmenyan'ın hatıratını yayına hazırlayan Yaşar Tolga Cora'nın 128 sayfalık kitapta 39 sayfalık takdim yazısı ilk bölüm olarak nitelenebilir. Cora, bu uzun takdim yazısında Sürmenyan'ın anlattıklarını “*vatandaşı olduğu devlete hizmet vermekten gurur duyan bir Osmanlı Ermenisinin savaş sırasında yaşadığı çaresizlik, kişisel hayal kırıklıkları ve en çok da subay olmanın getirdiği itibara ulaşmak için kurduğu hayallerin ... yitip gitmesi...*” olarak tanımlamaktadır. Bundan başka Sürmenyan'ı “*ayrıcalıklı bir Ermeni*”, anlattıklarını da “*I. Dünya savaşında geçen bir cephe gerisi hikâye*” olarak da tanımlamaktadır. Cora takdim yazısının muhtelif yerlerinde, tarih yazımında (biliminde) hatıratların ne anlama geldiğini de tanımlamaya çalışmıştır; ona göre “*tarihsel ve pozitivist bir nesnellik yerine yazarın kendine ait bir hakikat*”tır. Takdimden çok müstakil bir makale hüviyetinde olan Cora'nın yazısı, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeniler hakkında bilgilere yer verdiğiinden dikkatle değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Sürmenyan'ın hatıratını biri 1947, diğeri 1967 olmak üzere iki farklı tarihte, iki farklı şekilde yayınladığı bilgisini de Cora'nın takdiminden öğreniyoruz. Bu farklar hakkında da bilgiler vermektedir, ancak bunların çok da üzerinde durulacak farklar olmadığı anlaşılmaktadır. Mesela; Sürmenyan'ın Şehzade Cemaleddin¹ ile Harbiye'den sınıf arkadaşı olmasını iki ayrı tarihteki basımda yer almakta, ancak Şehzade birinde diğerkinden farklı olarak Şehzade ile samimiyetini daha fazla vurgulamaktadır.

Kalusd Efendi, II. Meşrutiyetin tanıdığı eşit vatandaşlık hakkından yararlanarak vatanına asker olarak hizmet etmeyi seçmiş bir yurttaştır. Harbiye'den mezun olmuş, savaşta orduda bulunmuş, Kafkas cephesindeki ağır mağlubiyetler sonrası bir tehdit olarak görülerek ön tedbir olarak cephe gerisine alınmış, ancak ordudan hiçbir olumsuz tavır görmemiştir.

Askerlik mesleğini seçerken amacı subay olarak toplumda daha saygın bir yer edinmektir. Savaştan sonra zor da olsa birlikte yaşamının imkânsızlığını anlamış, Batum'da iken Ermenistan'a sığınmış, orada da orduda kısa süre de olsa görev almış, hatta eski vatanına karşı savaşmış, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra ayrılmak zorunda kalmıştır. Hatıratı yayına hazırlayan Cora ve Ermeni çevrelerden kendisine en fazla yöneltilen eleştiri “*mensubu olduğu millet yok edilirken sessiz kalması*”dır. Sürmenyan, bu durumu hayatta kalarak ailesini kurtarmak istemesi ile açıklasa da,

¹ Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Mehmet Şevket Efendi'nin oğludur (1890-1946 Beyrut-Lübnan). Harbiye mezunu olup, Mirliva rütbesine kadar yükselmiştir.

çaresizlikle beraber asıl sebebi hala daha birlikte yaşamaya dair inancını kaybetmemiş olmasıdır. Orduya katılıp katılmamak kendi aralarında tartışıldığında muhafazakârların katılmamayı, gençlerin ise katılmaktan yana olduklarını söylemektedir, ona göre gençler birlikte yaşama iradesi göstererek, orduya katılmayı istemişlerdir.

Harpten önce Ermenilerin askerlik yapması konusunda Erzincan'daki askeri çevrelerden dostça yaklaşım gördüklerini, Ermenilerin her Pazar kilise gitmelerine ve bayram günleri de Ermeni Ruhaniliğinin verdiği listeye uygun izin verildiğini, hatta dışarıda istediklerini yemeleri için de tayın parası verildiğini ve Ermenilerin de yavaş yavaş kışla hayatına alıştığını belirtmektedir. Sadece tüccar ve zanaatkâr değil, aynı zamanda hem Balkan Harblerinde hem de Umumi Harb'te cesur askerler olduklarını kanıtlayan Ermenilerin çok çabuk askerlik mesleğine alıştıklarını, temizlik konusundaki titizliklerinden ve sadakatlerinden dolayı da subayların en yakınındaki askerler olduklarını vurgulayarak hatıratına başlamaktadır.

Sürmenyan'ın gözlemleri dönemi anlamak bakımından ilginçtir: Osmanlı Ordusu'nun Meşrutiyet'ten önce çok kötü şartlara sahip olduğunu, subayların, ancak o da bayramlarda olmak üzere maaş alabildiklerini, meşrutiyetle birlikte ordunun modernleştirilmesi ve yeniden yapılanmasına Almanlar aracılığıyla çalışıldığını, alaylı eğitimsiz subayları okullu subaylarla değiştirmek için askeri okulların güçlendirildiğini ve Umumi Harbe kadar geçen sürede Türk Ordusunda tanınamayacak derecede değişim yaşandığını, harp öncesinde ordunun durumunun maddi ve manevi açıdan hissedilir biçimde iyileştiği ve otoritesinin arttığını söylemektedir.

Meşrutiyetin ilanını *Hürriyet'in gelmesi* olarak nitelemekte ve *ilk yıllarında Türklerin Hıristiyan milletlere ve özellikle de Ermenilere samimi ve dostane davrandıklarını* belirterek "her alanda olduğu gibi, askeriye içinde de Ermenilere bütün kapılar açıldı" cümlesi ile bu durumu vurgulamaktadır. Sürmenyan, Meşrutiyet ile I. Dünya Savaşı arasında Osmanlı Devleti, ordusu ve onun artık eşit haklara sahip vatandaşları olan Ermenilerin durumunu kendi bakış açısı ile bu şekilde yansıtırken, neden subay olmak istediği sorusuna da şu cevabı vermektedir: Madem artık "*Ermeniler asker olacaklarına göre biz de asker olup ordudaki Ermenilerin haklarını koruyalım*" şeklinde düşündüklerini, aynı zamanda "*askerlik mesleğinin sunduğu fırsatlardan da yararlanmak*" istediklerini ve bir grup Ermeni arkadaşıyla Askeri Rüştiye'ye başvurduklarını söylemektedir.

1908'de Askeri Rüştiye'yi, sonraki yıl da Askeri İdadi'yi bitirir, 1910'da İstanbul'a Pangaltı'daki Harbiye gider. Burada 1200 öğrencinin ancak %1'i yani 15 kadarı Ermeni'dir, birkaç Rum ve Bulgar da vardır. 1912 Haziranında

mülazım-ı sani (teğmen) rütbesi ile Osmanlı Ordusu'nun hizmetine ilk Ermeni subaylar olarak girerler. Kurada 4. Ordu'yu memleketi Erzincan'ı çeker: "1912 yazında belime takılı kılıcım, parlayan düğmelerimle gururlu ve mutlu, memleketimde idim...".

I. Dünya Savaşı kısa süre sonra başlar; "o yıl güneş de tutuldu (9 Temmuz 1914) ve üç dakika sürdü. Birçok kötü kehanete sebebiyet verdi." Enver Paşa'nın Turan hayali için 22 Aralık 1914'te hücumu kalktığı ve ağır yenilgi sonrasında, Tortum-Oltu hattını tutan tümende görevlidir. Kızıl Tepe olarak anılan yerde Rusların mukavemeti ile karşılaşır, buradaki çatışmalarda yaralanır: "O gün bize karşı savaşanlar içinde Tatarların (Kafkas Müslümanları) ve hatta Ermenilerin de bulunduğu bir ölçüde ortaya çıktı. Öğlen olmadan başka bir yaralı subayla Oltu hastanesine nakledildik". İyileşir, iki ay izinle memleketi Erzincan'a gider, yol taburu kumandanının yardımcısı olarak atanmıştır. Sansa'ya ulaşır, orada çetelerin yaptıklarını hafifletmeye çalışsa da başarılı olamaz Savaşın, birlikte yaşamayı imkânsızlaştırmaya başladığı günler de artık yaklaşmaktadır.

Sürmenyan, genel ifade olarak Türkler dese de, yapılanları çetelerle, gayri meşru yollara sapanlarla ve kötü idarecilerle ilişkilendirmektedir. Sürmenyan'a göre Enver Paşa, ağır yenilgisinin "öcünü" Ermenilerden almak istemiş, İstanbul'a ulaşır ulaşmaz tüm Ermeni subayların ve askerlerin cephelelerinden geri çekilmelerini ve geri hizmetlerde görevlendirilmelerini emretmiştir. Ona göre Ermeni astsubay tarafından hayatının kurtarıldığını iddia ettiği Enver Paşa ve Talat Bey olayların baş sorumlusudur; "yillardan beri tatlı sözlerle kandırdıkları" Ermenilerden kurtulmak istemiş ve Anadolu'da bu iş için üç İttihatçı seçmişlerdir: Doktor Bahaddin Şakir, Erzincan Mutasarrıfı Memduh ve Sivas Valisi Muammer. Kirli işlerin çoğunun hapisten çıkarılan çeteler eliyle yürütüldüğünü, Katırcıların cinayetler işlediklerini, Ermenileri "Yol Taburu"nda (Amele Taburlarında) toplayarak imha etmenin planladığını, bu iş için de Sansa Deresi (vadis) seçildiğini söylemektedir. Ona göre Erzincan'daki olayların baş sorumlusu mutasarrıf Memduh Bey'dir, kendisine dokunmamasına şaşırmakta, ancak bu durumu ordunun kendisine sahip çıkmasına bağlamaktadır.

Sarıkamış'taki başarısızlığın Ermeni ve gayrimüslimlere karşı saldırıları kışkırttığı, daha planlı yapılmaya başlandığını belirtmekte, toplayarak imha etmenin planlandığını, "mevcut olmayan bir ihanet planını" itiraf ettirmek için, sistemli, bilinçli bir baskı yapıldığını söylemektedir. Sansa'yı bir "mezbaha" olarak tanımlamakta, vadinin iki tarafında da Kürtlerin yaşadığı ama hiçbir şekilde yardım etmediklerini de belirtmektedir.

Acı olaylar Erzincan'da da başlar, Sürmenyan Erzincan Mutasarrıfı Memduh'un kendisine neden dokunmadığına şaşırarak birlikte bunu Askeriye'nin kendisine güçlü bir şekilde sahip çıkmasına bağlamaktadır. Erzurum'a ulaştığında adeta bir baba olarak gördüğü Menzil Müfettişi Fuat Bey'e durumunu anlatır, ondan iyi hizmeti ve harpte göstermiş olduğu başarılarının hükümet tarafından takdirle karşılandığı, tehcirden muaf tutulduğunu öğrenir. 8. Deve Kervanı Komutanı olarak görevlendirilir. Bu dönemde Fuat Bey'in himayesini hep hissetse de, yaşadıklarını "*dünya bana bir mezar gibi geliyordu*" cümlesiyle tasvir etmektedir.

Ailesinin akıbetini merak etmekte, büyük endişe duymaktadır. Erzincan'a bir vesile ile ulaştığında doğrudan evine değil de Balkan Harbi'nden tanıdığı Alay Kâtibine giderek durumu sorar, Alay Kâtibini tasvir ederken, "*Allah korkusu olan dindar biriydi*", cümlesini kurduğunu görüyoruz. Ailesinin de ayrılmak zorunda bırakıldığını öğrendiğinde dünyası başına yıkılır. Kayınbiraderinin Tabakhane'de olduğunu öğrenir, onunla görüşmek ister, engel çıkarıldığında, Askeri Rüşdiye'den hocası olan Tabakhane Müdürü sayesinde görüşmesi mümkün olur.

Kitapta, Sürmenyan Osmanlı Ordusu'nda iken her safhada gizli bir elin ona yardımcı olduğu hissine kapılmamak mümkün değil; bu gizli el, ordudur. En ağır savaş şartlarında dahi mensubuna hemen hemen hiçbir ayrımcılık yapmayan Türk Ordusu. Ayrıca ordu mensuplarının çok küçük yaşlardan itibaren birbirlerini tanıdıkları ve aralarında özel bir dayanışmaya her dönemde sahip oldukları görülmektedir.

Ailesini araması boşa çıkınca, 8. Deve Kervanı'na giderek birliğe komuta etmeye başlar. Ancak ailesini aramayı ve bulmayı aklına koymuştur, kısa süre sonra Çavuş Şaban'la araziye çıkar. Büyük zorluklar sonunda ailesini Eğin'de bulur, doğruca, aynı zamanda kaymakamlık görevini de yürüten Jandarma Komutanı'nın yanına gider, ailesini Erzincan'a getirmek için araç ister. Komutan yanından ayrılıp ailesinin bulunduğu yere geri döndüğünde, ne olduğunu anlamadan tutuklanır, şaşkıncıdır, tepkisini şu şekilde dile getirir: "*Ben sultani beratla subay oldum, benim için herhangi bir hükmün yerine getirilmesi için sultani beratla tasdik gerekir, onsuz kanun önünde hesap vermeniz gerekecek*".

Arapgir Hapishanesi'nde bir subay askere benzediğini, neden hapishanede olduğunu sorar, ona durumunu anlatır, subay kendisinin de Ermeni askerlerin ailelerinin tehcirden muaf tutuldukları yönünde emir aldığını söyler, bununla da kalmaz Sürmenyan'ın yanından ayrıldıktan sonra ailesini bulur, Arapgir'e yerleştirir, ellerine de asker ailesi olduklarına dair bir belge verir. Tutuklandığında infaz edileceğini düşünmüş, ancak bir türlü

gerçekleşmemiş, hatta tam tersi, yine ordu sayesinde işler yolunda gitmiş, ailesi de güvenliğe kavuşmuştur.

Harput'a Divan-ı Harbe gönderilir ve askeri yetkililere teslim edilir. Burada evrakları ile 11. Kolordu Komutanı'na çıkar, komutan evraklara bakar ve büyük bir şey olmadığını, kısa sürede serbest kalabileceğini söyler, ancak kısa süre üç ay sürecektir. Harput'ta bir teftiş sırasında, apoletleri sökülür, *“o ana kadar bir asker olarak kişiliğimin ihlal edilemez olduğunu düşünüyordum”* cümlesi ile hayal kırıklığını anlatmaktadır. Balkan Harbi, Sarıkamış Harbi ve orduda bulunduğu sırada yaptığı diğer hizmetleri anlattığı uzun bir yazı kaleme alarak komutanlığa gönderir. Komutan Paşa yazdıklarını okumakla kalmamış, Sürmenyan'ı görmeye hapisaneyeye gelecek kadar da etkilenmiştir, komutan aracılığı ile tekrar askeri hapisaneye nakledilir, iki katlı askeri hapisane bahçesinde dolaşmalarına izin verilecek kadar rahattır, *“sadece adı hapisanedir”*. Davası görülür ve görev yerini izinsiz terk etmek suçundan üç ay hapis cezası alır. Askeri nizamname bu tür suçlar için üç yıla kadar hapis cezası öngörse de mahkeme cezanın en alt cezaya çarptırmıştır. Bunu dahi kabul edemez: *“Şu cümle yaşanan acı olaylara rağmen Sürmenyan'ın birlikte yaşama arzusunun yok olmadığına işarettir: “Temyize başvurdum, bir kısım haklı gösterici sebepler öne sürerek tümenden beraatimi istedim. Bu hükmün adıma sürülmüş bir leke ilerlememe bir engel olacağını düşünüyordum”*.

Mahkeme azalarının da sevgisini kazanır, onlardan en güvenli yerin hapisane olduğu, bir süre hapiste kalmasının daha iyi olacağı yönünde telkin alır. Mahkeme heyeti, tutuklandığı anda üzerinden alınan ve kendisinin ümidi kesmiş olduğu şahsi eşyalarını ki yüklü miktarda parada vardır, mahkeme celbi ile geri getirir ve tabancası hariç kendisine teslim edilir. Üç ayı doldurup da hapisten çıktıktan sonra ilk işi kumandan paşayı ziyaret etmek olur, paşa ziyadesiyle memnundur, muhasebeciyi çağırır ve birkaç ay maaş ödenmesini söyler. Bununla kalmaz muhasebeci evine davet eder, kılıç hediye eder, apoletlerini ve tabancasını da verir, yeniden subaydır.

Ailesinin nakli sırasında da Sarıkamış Harbi'nde Bölük komutanlarından biri olan Yüzbaşı Abdülkadir Efendi'den maddi manevi yardım görür: *“Erzincan'a vardığımızda, doğrudan alay katibinin evine gittik. Bizi sevgi ile karşıladılar ve rahat etmemiz için hiçbir şeyi eksik etmediler.”*

Yeniden Sansa vadisinde görevlendirilir. Ancak, 1916 yılı başında Ruslar ilerlemektedir, Önce Erzurum, sonra da Erzincan düşer. Kemah'ta yapılan yeni bir karakolun komutan yardımcılığı görevi verilir. Ruslar ilerledikçe kendisi gibi Ermeniler'in tehdit unsuru ya da Ruslarla işbirliği yapacakları endişesi ile daha iç bölgelere gönderilmeleri söz konusu olur. Sivas Divriği'ye gitmesi istenir. Sivas'a ulaştığında talim alaylarından birinde bölük komutanı olur,

kısa süre sonra da alay Zile'ye nakledilir. Zile'de üç talim alayında toplam on altı Ermeni subay (asker, doktor, eczacı ve silah ustası) vardır. Sürmenyan hatıratının bu bölümünde şunları büyük bir samimiyetle yazmaktadır: *“Dürüst olmak adına şunu söyleyebilirim ki Ermeni olmamıza rağmen orduda askerliğin bütün hakları ve yetkilerine mazhardık ve bu ne kara gözümüz ne kara kaşımız içindi (Ermeni değil miydik ve o vakitler Ermeni neydi ki..) fakat Türk Ordusu'nda hakim olan disiplin ruhu, üstlere duyulan saygı, omzumuzda taşıdığımız apolet ve yıldızlar, aynı şekilde bizim yürüttüğümüz görevler sebebiyleydi... Türk gerçekte asker bir ırk”.*

Bu dönemde neden terfi almadığını soruşturur, Harbiye Nezareti ile yazışır, sonunda Nezaret evrakında ölü olarak kaydedildiği bilgisine ulaşır. Hayatta olduğunu ispatlaması gerekir, ispatlar ve 1917'de mülazım-ı evvel rütbesine terfi olur. Sarıkamış Savaşı'nda aldığı madalyaya Zile'deki hizmetlerinden dolayı aldığı madalyayı da ekler. Mutludur, ancak sağ kalmak konusunda hala endişelidir.

1917 Bolşevik Devrimi Savaşı en azından Doğu Cephesi'nde sonlandırır. Ordu Batum'a girer. Daha önce Ermeni subayların Sivas'tan öteye geçmelerine izin verilmez iken, alayı ile beraber önce Samsun'a, oradan da Batum'da görevlendirilir. Batum'da talim alaylarının komutanı Harbiye'den sınıf arkadaşı Şehzade Cemalettin Efendi'dir. Ondan Zile'de kalmış olan ailesini getirmesine yardımcı olmasını ister. Özel bir memur yola çıkarılarak Sürmenyan'ın ailesi Zile'den Batum'a getirilir. Daha sonra diğer Ermeni subayların aileleri de getirilir.

Sonuç olarak; Sürmenyan ne hain ne de kahramandır, sebebi her ne olursa olsun vatanına sadakatle hizmet etmek için orduya katılmış, şartlar değiştiğinde yeni vatan edindiği Ermenistan'da bildiği ve öğrendiği tek iş olan subaylık mesleğini yapmaya çalışmış, Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra orada da tutunamamıştır.

Ordunun vatandaşlara eşit mesafede oluşunun, ülkenin birliği ve dirliği için ne derece önemli olduğu, Sürmenyan'ın hatıratından çıkarılacak en önemli sonuçtur. Özellikle orduda din, dil, ırk gibi ayrımcılığın olmaması çok kültürlü, çok etnili, çok dinli bir yapıyı bir arada tutabilmek için önemli olmuştur. Sürmenyan şahsi mağduriyetlerini anlatmakla birlikte, bu mağduriyetlerinden hiçbirinde ordunun dahil olmadığı, bilakis, ordu sayesinde sıkıntılı dönemleri atlattığı görülmektedir.

Sürmenyan'ın Ermeni tehcirini Sarıkamış felaketinin intikamı olarak görmesi, kendisine ve diğer Ermenilere toptan bir yaptırım uygulanmadığına da önemli bir işaret olarak değerlendirilmelidir.